

על סוגי היצירה הקבלית במארוקו

משה חלמיש

א. המקובלים ולימוד הקבלה במארוקו

הניסיון לסקור את סוגי היצירה הקבלית במארוקו* מאז גירוש ספרד עד ימינו לוקה בחסר, מן הטעמים שיצוינו להלן, ואף-על-פי-כן אפשר לעסוק בכך. בעקבות תיאור זה, שמא גם יהיה בידינו להסביר תופעות מסוימות בתחום הנדון. לפני למעלה מחמישים שנה כתב גרשם שלום, כי מארוקו 'ממולאת חכמת הקבלה מאז', וכי הקבלה היתה 'גורם רוחני עצום, ולימודי הקבלה רגילים אצל רוב חכמיה'. דברים אלה נכתבו בעקבות ר' אברהם בן שלמה אדרוטיאל, שכתב על חכמי פאס, שהם 'חכמים שלמים מרביצי תורה', והפליג בשבח רבותיו.¹ אמנם אין בידינו ידיעות מרובות על מה שקתרחש במארוקו במרוצת הדורות, שקדמו לגירוש ספרד, אך ודאי היא לא היתה ריקה מיצירה קבלית. אנו יודעים, למשל, על המקובל ר' נסים בן יהודה ן' מלכה, מחבר הפירוש ל'ספר יצירה',² אשר ג' שלום כינה אותו 'מקובל על דעת עצמו'.³ ברם גם אם כמעט אין אנו יודעים על מקובלים נוספים, אין להטיל ספק בכך, שיהודי מארוקו עסקו בקבלה. ודי בעובדות שיובאו להלן כדי להוכיח זאת. (א) 'ספר אבני זכרון', שנכתב ברבע הראשון של המאה ה-16, השתמש בחיבורים רבים שהיו מצויים בסביבתו והוא מזכיר אותם בשמותיהם. במפורש הוא רואה עצמו חולה בשרשרת ולא פותח תקופה חדשה. אף ר' משה קורדובירו כותב: 'והועד אלינו שנמצא ספר הצנורות, הוא מדבר בענין צנורות דוקא, ומונה ס' רבוא צנורות,

* ראשיתו של מאמר זה בהרצאה במסגרת סמינר חוקרים בין-מחלקתי במכון למדעי היהדות בירושלים, ביום כ"ב בכסלו תשמ"ג (8.12.82), בהנחיית פרופ' יוסף דן.

1 ראה: ג' שלום, 'ס' אבני זכרון לר' אברהם בן שלמה אדרוטיאל', קרית ספר, ו (תרפ"ט), עמ' 276 (= פרקים לתולדות ספרות הקבלה, ירושלים תרצ"א, עמ' 86); הנ"ל, שחתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשי"ז, ב, עמ' 471; ראה גם: מאמרי — 'המקובלים במארוקו', ממזרח וממערב, ב, רמת-גן תש"ם, עמ' 205, הע' 1; וכן: שלום בר-אשר, בקובץ 'תולדות היהודים בארצות האיסלאם', ירושלים תשמ"א, עמ' 176-178.

2 הפירוש הוהדר בידי י"א וידה — ראה: י"א וידה, ר' יהודה ן' מלכה, כתאב אנס ותפסיר, רמת-גן תשל"ד.

3 ג' שלום, פרקי יסוד בהכנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ו, עמ' 398; הנ"ל, אנציקלופדיה עברית, כרך כט, טור 91; ראה גם: קולט סיראט, הגות פילוסופית בימי-הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 171-172.

ובעונותינו לא זכינו אליז. ואומריי' שהוא נמצא אצל אחינו שבמדינת פאס יצ"ו.⁴ השאלה היא, מי הם האומרים? סביר להניח, כי אלה היו מן העולים אשר הגיעו ארצה ממארוקן במאה ה-16 ותפסו מקום של כבוד בחייה הרוחניים והחברתיים של צפת. (ב) שרדו בידינו כתבייד של חיבורים קבליים קדומים שנעתקו במארוקן, ולמזלנו אף שרדו הקולופונים, המעידים על התאריכים של כתיבתם. מצוי בידינו 'ספר מראות הצובאות' מאת ר' דוד בן יהודה החסיד,⁵ שנעתק בתלמסן ביום שני, כ"ד בשבט רכ"ח (1468). כן הועתק בפאס ספרו של ר' משה די-ליאון, 'משכן העדות', בשנת רפ"ח (1528). ככתוב בקולופון: 'על ידי אני הצעיר יצחק כהן בן... יעקב הכהן, והיתה השלמתו ביום ראשון ארבעה ועשרים לחדש אדר שני שנת חמשת אלפים ומאתים ושמונים ושמונה... וכתבתי אותו במדינת פאס'. מן הדור שלאחריו יש בידינו קובץ של דברי קבלה, והעיקרי שבהם הוא 'ספר הגבול' לר' דוד בן יהודה החסיד, שנכתב אף הוא בפאס בשנת שי"ט (1559). ההעתקות מעידות על הימצאותם של כתבייד, והחשיבות שראו בהפצתם. העולה מן הדברים הוא, שהיתה במארוקן מסורת ארוכת-שנים של עיסוק בדברי קבלה.

המגורשים מספרד שהגיעו למארוקן היוו גורם נוסף בעל משקל בקרב יהדות זו. היו בהם מקובלים גדולים וידועי-שם, שהיו עשויים להזרים דם חדש, ואולי גם להנחיל מסורת חדשה. מאלה יזכרו שמותייהם של: ר' אברהם סבע, שבספרו 'צורר המור', פרשת ואתחנן, הוא מספר על דרשותיו, שנתקיימו 'בכל בתי כנסיות של קהל פאס'. שרד בידינו פירוש שלו לעשר הספירות, 'שכתב להר' עלאל בן אלחאיך ז"ל מארץ תלמסאן';⁶ ר' יהודה חייט מספר בהקדמה של פירושו לספר 'מערכת האלהות' על תלאתיו במארוקן —

ומשם נסענו לילך אל הבריבריא' של מלכות פיס בארץ ישמעאל... וגם שם לא שלותי ולא שקטתי... והשליכוני בבור תחתיות... שעמדתי שם קרוב למ' יום... והעיר הש"י רוח היהודי' אשר בשושן ובאו שם לפדותני ונתתי להם בשכר הפדיון קרו' למאתי' ספרי' שהיו לי.⁷

4 רמ"ק, פרדס רמונים, סוף שער ז, שער סדר הצנורות, ירושלים תשכ"ב, דף לד ע"ד. [ההדגשות שלי]. יצוין, שגם 'זוהר חדש' הורכב מקטעים שרובם הובאו ממארוקן. כמו כן, ב'ספר חרדים' מזכיר ר' אלעזר אזכרי במפורש 'מדרש כתיבת יד שהובא מארץ המערב' (ונציה שס"א, דף מה ע"ב). אם כי אין זה חיבור קבלי.

5 יתר על-כן לדברי עמוס גולדרייך, 'לא מן הנמנע שגם ר' דוד בן יהודה החסיד חי ופעל בצפון אפריקה' — ראה: 'ספר מאירת עינים לר' יצחק דמן עכר', עבודה לקבלת התואר דוקטור של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' ססח (ושם הוא מציין, כי רבים מחיבורי ר' דוד באו מצפון-אפריקה).

6 ראה ג' שלום, 'מפתח לפירושים על עשר ספירות', קרית ספר, י (תרצ"ג-תרצ"ד), עמ' 504.

7 מערכת האלהות, פירארא שי"ח, הקדמה, דף ה ע"א (אין עימוד במקור). נדפס בשינויים קלים (למשל, שם נדפס 'ירושן' תחת 'ירושן') במהדורת מנטובה שי"ח, דפים ב ע"ב-ג ע"א; וראה גם קטע שנדפס באחרונה מכתבייד בתימן, יהודה לוי נחום (עורך), ספר מיצירות ספרותיות מתימן, חולון תשמ"א, עמ' קפ-קפג.

קשה לדעת אם הספיק ר"י חייט להאציל מרוחו על יושבי המקום; ר' יוסף אלשקאר, ממגורשי קשטיליה, שייזכר להלן; משפחת בן-צור הידועה ומשפחות אחרות, שהגיעו אף הן מספרד; ולאחרונה יצוין ר' שמעון אבן לביא, שאת פירושו החשוב לספר הזוהר, 'כתם פז', כתב במארוקו.

גם מתנגדים לקבלה היו במארוקו. אמנם אין בידי הוכחה חותכת, שדברי הפולמוס שאביא להלן נשמעו דווקא כלפי יהודי מארוקו, אבל יש רגליים לדבר, מפני ששתי העדויות שיובאו נמסרו בערך באותו פרק-זמן, ונראה שהן מתייחסות למצב אקטואלי. העדות הראשונה מצויה בהקדמה ל'ספר אבני זכרון': 'כשבאו האחרונים תלמידים שלא שמשו כל צרכם וראו כל דבריהם [של חכמים] חלוקים, זה אומר ככה וזה אומר ככה, אמרו מה זה ועל מה זה. אם קבלה נקבל, אם לדין יש תשובה... עד ששלחו לשונם בקדושי עליון והלעיגו על דבריהם'.⁸ העדות השנייה היא מספרו של ר' שמעון ז' לביא, הכותב:

ומכאן תשובה לסכלים המתחכמים וחכמת מה להם, הפוערים פיהם נגד העוסקים בחכמת הקבלה. האומרים עליהם כי קול דברים הם שומעים ותמונה אינם רואים. אוי להם ולרוע מזלם על סכלותם והוללותם כי לא יריוחו מזה רק שהם מניאים את עם ה' מעלות להר קדשו, שהרי גם מלאכי מעלה יגעים ואינם משיגים עצם הכבוד... והדוברים עתק על העוסקים בספרי קבלה בגאווה וכוז עתידין ליתן את הדין...⁹

אם אמנם משקפים דברי פולמוס אלה מציאות בת-הזמן, הרי יש בהם כדי ללמד על חיוניותה של הקבלה, שהיה מקום לחשוש מפני התפשטותה.

יהדות מארוקו, שזכתה לתגבורת על-ידי מגורשי ספרד, קיבלה תנופה מחודשת עם פריחת הקבלה בצפת וביקורי שד"רים מארץ הקודש. כך למשל, תיקונים והנהגות של חכמי צפת נשלחו מארץ-ישראל לצפון אפריקה, חלקם לפני שנת של"ז וחלקם בשנת של"ז.¹⁰ גם ספר 'היכל הקדש' מאת ר' משה בן מיימון אלבאז, שנכתב בשנות

8 ראה: ג' שלום (לעיל, הערה 1), עמ' 155.

9 ר' שמעון לביא, כתם פז, פרשת נח, ליורנו תקנ"ה, דף קצט ע"ב (גרבה ת"ש, דף קעא ע"א-ע"ב). וראה גם בהקדמה, דף א ע"א; בראשית, דף יא ע"ב (שם, דף ה ע"ג); דף מז ע"א (שם, דף כג ע"ג). בשלושה מקומות אלה בספרו, ובמקומות אחרים, הוא יוצא נגד הלועגים למקובלים המגשימים. בקטע המצוטט לעיל יש ביטוי להשפעתם של הלועגים על החברה. אמנם גם בדורות שאחר כך היתה קיימת התנגדות, ועל-כל-פנים הסתייגות. כפי שנראה למשל מדברי הרב יוסף משאש: 'ראיתי כי לבא עד התכלית אי אפשר מקוצר המשיג ועומק המושג, כי עמוק מאד הוא צריך דעת חדה וזכה ופנויה מכל ענין, עם הרבה ספרים חדשים גם ישנים שאינם מצויים ואין יכולת להשיגם. ובכן אמרתי, כשם שנקבל שכר על הדרישה כך נקבל שכר על הפרישה, ורק תחת דגל האמונה נחיה, ובוזו יצאתי בשלום מן הקדש'. ראה: נר מצוה, פאס תרצ"ט, דף קה.

10 דגל האמונה נחיה, ובוזו יצאתי בשלום מן הקדש. ראה: S. Schechter, *Studies in Judaism*, Second series, Philadelphia 1908, pp. 292-301. גם הרב י"מ טולידאנו הדפיס מהם 48 תיקונים והנהגות בתיקונים קלים, מתוך העתקה שנעשתה במכנאס בשנת תק"ו (1746). ראה:

של"ה-שס"ד, מכיל חומר צפתי. כוונתי לסדר תפילת ליל שבת, המכיל את קבלת שבת לפי הנהגת הרמ"ק והאר"י. היו אפוא קשרים מהכא להתם ומהתם להכא, קשרים שהלכו ונתהדקו בזמנים מאוחרים יותר. מצד אחד היו חכמים — בהם ר' אברהם ב"ר מרדכי אזולאי בעל 'חסד לאברהם', ר' חיים בן עטר, ר' מסעוד אלחדאד — שעלו ממארוקו לארץ-ישראל ואף נמנו עם גדולי המקובלים בישיבת 'בית אל' בירושלים; ומצד שני היו ר' אלישע אשכנזי¹¹ ושד"רים אחרים, שהוליכו כתבי-יד קבליים מארץ-ישראל למארוקו.

לאור העובדות הכלליות שנסקרו כאן בקיצור, יש לשאול — מה יצרו חכמי מארוקו עצמם?

אך קודם שאענה לשאלה, אציין שתי מגבלות, שבעטיין מצטמצמות ידיעותינו בסוגיה זו, והן: (א) מיעוט בתי-הדפוס במארוקו גרם, שחיבורים רבים של חכמיה לא נשתמרו, כפי שמלנינים הם בהזדמנויות שונות.¹² כך, למשל, נזכר ספר 'מעיונות חכמה', פירוש קדמון לתפילות של ר' מרדכי מדרעא, שנגנו.¹³ (ב) אובדן ספרים בשל גזירות ורדיפות. נסתפק כאן בעדות טראגית, אחת מני רבות, מראשית המאה ה-17. מעתיק 'ספר הישר' ומביאו הראשון לבית-הדפוס (ונציה שפ"ה), הוא ר' יוסף בן שמואל, מספר בהקדמתו, כי מוצאו מעיר ואם בישראל, עיר גדולה של חכמים ושל סופרים, העיר המהוללה פאס יע"א. בשנת גע"ש (1613) ברח ממנה לרגל סכסוכים פנימיים בחצר המלוכה, שאגרו צרות ליהודים, ובין שאר פורענויות 'כמה וכמה ספרים, מינים ממינים שונים חדשים גם ישנים, מהם מדפוס מהם מכתיבת יד, חדשים מקרוב באו, רובא דרובא נשרפו נקרעו ונגנזו תחת המפולת'.¹⁴ בשל סיכות אלה אין הסקירה שבמאמר זה יכולה להיות שלמה, כאמור בפתח המאמר, ובהכרח היא עוסקת במה שעיינינו רואות מן המצוי בידנו, בכתבי-יד ובדפוס.

¹¹ מ' טולידאנו, אוצר גזוים, 'ירושלים תש"ך, עמ' 48-51. וראה גם: מאיר בניהו, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ז, עמ' 119 והערה 6.

¹² לדעתו של מ' בניהו, הוא שהפיץ במארוקו את כתבי חכמי צפת. ראה מאמרו: ר' אברהם אבן מוסא ובנר, בקובץ 'מיכאל' — מאסף לתולדות היהודים בתפוצות, ה, תל-אביב תשל"ח, עמ' עא.

¹³ ראה מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 207, הערה 7.

¹⁴ חיד"א, שם הגדולים, אות מ, סימן קעו (עמ' 60). וראה מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 222 והערה 77.

¹⁴ ראה: מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 271-272; יוסף דן, 'מתי נתחבר "ספר הישר"', בתוך: ספר דב סדן, ירושלים תשל"ז, עמ' 106. וראה גם דברי ר' יהודה קוריאט השני, הכותב בהקדמה לשו"ת זכות אבות, פיסא תקע"ב: 'הרב המפורסם בנגלה ובנסתר, מורי זקני הרב כמוהר"ר יהודה קוריאט זצ"ל, עין במר בוכה על כתביו חתבי הקדש שנאבדו בשלל העיר טיטואן בש' תק"ן לפ"ק, ושארית הפליטה שם נמצא, ושם היה מר דודי זצ"ל נר' יצחקן והולכים עמו לעיר הקדש ירושלים'. וראה עוד: משה עמאר, 'היצירה הרוחנית-תורנית של יהודי מארוקו... בתוך מ' אביטבול (עורך), יהדות צפון-אפריקה במאות י"ט-כ', ירושלים תש"ם, עמ' קכז.

ב. סוגי היצירה הקבלית במארוקו

אנסה עתה להשקיף על מכלול היצירה הקבלית במארוקו. ענפי היצירה העיקריים הם: פירושים לספירות, פירושים לזוהר, פירושים לתורה, פירושים והגהות לכתבי האר"י, תיקונים, פירושים לתפילות ושירה.

1. פירושים לספירות

הגיעו לידינו כתבים בתחום זה שנתחברו במארוקו בדורות קדומים בלבד. מבחינה זו, אין כמעט הבדל בין מארוקו לארצות אחרות.

מן הפירושים הידועים לנו נמנה את: (א) 'פירוש עשר ספירות' מאת ר' אברהם סבע, שנזכר לעיל. (ב) שיר על עשר ספירות בכ"ד בתים, שנדפס בספר 'מאור ושמש', מאת ר' אהרן יבגי, עם פירוש ארוך מאת המחבר. היות שאין בו שום סימן מקבלת האר"י, קבע ג' שלום את זמנו למאה ה-16 או ה-17.¹⁵ (ג) גנת ביתן, מאת ר' יצחק בן אברהם הכהן, והוא פירוש על הספירות וכינוייהן בעשרה פרקים.¹⁶ (ד) כנראה גם חיבור קצר מאת ר' שמואל ן' אברהם אלבילי.¹⁷

2. פירושים לזוהר

ספר הזוהר נתחבב ביותר על יהודי מארוקו.¹⁸ הם התכנסו בחוגים ללימודים ולקריאה של הזוהר בימות החול, בשבתות ובמוצאי-שבת, בעיתות אבל או שמחה; זאת לבד מסדרי התיקונים הקבועים שהגיעו, כנראה, באמצעות דפוסי ליורנו. הסעודה שנערכה לסיום הזוהר, כמוה כלסיום התלמוד, סעודת מצווה תיחשב. נתחבר פיוט לחג השבועות, שכותרתו היא: 'שיר למתן תורה ולסיום זוה"ק'.¹⁹ שני סוציולוגים העלו

15 ג' שלום (לעיל, הערה 6), עמ' 500.

16 כת"י לונדון 10521 (ותצלמו בבית-הספרים הלאומי: ס' 7883). וראה ג' שלום, שם, עמ' 512, מס' 128.

17 ג' שלום, שם, עמ' 513, מס' 130.

18 ראה מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 205-206; א' שטאל, 'קריאה פולחנית של ספר הזוהר', פעמים, 5 (תש"ם), עמ' 77-86 (להבאותיו של א' שטאל מתוך ספרו של הרב דוד עובדיה, קהילת צפרו, יש להוסיף גם עמ' 105, 107). נוסף כאן את מה שמספר החיד"א על ר' חיים בן עטר: 'כד הוינא טליא ראיתי להרב המופלא חסידא קדישא כמהר"ח ן' עטר ז"ל, שישד קריאה נאמנה בכל ליל מוצאי שבת קדש מתחילת הלילה עד הבקר, וחילק הלילה לד' משמרות, ובכל משמרה לומד משנה וגמרא וזהר והלכה פסוקה, וכך הוא בכל לימוד מד' חלקים. והיה מיוסד הכל במספר במפקד שמות הקדש ותפלות שישד הרב ז"ל ליחד ולקשר כל העולמות'. אמנם עדותו זו של החיד"א (בספרו: דבש לפי, מערכת ת, אות מא, לבוב 1862, דף עה ע"א) מתארת את מעשי ר"ח בן עטר בירושלים, אבל היות ולא זכה לישב בה אלא זמן מועט ביותר, יש להניח כי יסודו של המנהג עוד בימי שבתו בארץ הולדתו.

19 ר' רפאל בן מכלוף אדרעי, הטיבו נגן, פאס תרפ"ט, עמ' 21.

במחקרם, כי בקהילה מארוקאית אחת התאסף המספר הגדול ביותר של אנשים בעת חגיגה לכבוד רכישת ספר הזוהר.²⁰ כיוצא בכך אתה מוצא שילוב של דברי הזוהר גם במסגרת דרושים של חכמים שאינם מקובלים. למשל, בספר הדרושים 'אזן שמואל' מאת ר' שמואל די אבילה (אמשטרדם תע"ה), מחכמי מכונס, נזכר הזוהר לעיתים קרובות. וכן מצינו תקנה, שתוקנה בקהילת פאס בשנת שס"ח (1608), וחתומים עליה ר' שמואל אבן דנאן, ר' שאול סירירו ואחרים. תקנה זו יוצאת כנגד העשירים, המתחמקים מתשלום מס, ונאמר בה: 'ומלבד כל זה מצאנו ראינו כתוב בספר הזוהר הקדוש וגו'.²¹ מן הדברים דלעיל עולה, כי הזוהר נתקבל כחלק מנכסי התרבות היהודית, שלא רק לקהל המקובלים הם מיועדים.

אכן, במארוקו נתחברו כמה מטובי הפירושים לזוהר.²² ידוע הספר 'כתם פז' לר' שמעון אבן לביא, אשר כתב גם את 'באור מלים זרות'.²³ אחריו ייזכר הספר 'אור החמה' מאת ר' אברהם ב"ר מרדכי אזולאי, שאמנם במתכונתו הנוכחית נכתב בארץ ישראל, אבל הורתו היתה, כנראה, במארוקו.²⁴ פירוש חשוב ונפוץ הוא 'מקדש מלך' לר' שלום בוזאגלו, שיש בו מן הפשט ומקבלת האר"י כאחד וגם כולל בתוכו ליקוטים מפירושו של רבו ר' אברהם ב"ר ישראל אזולאי. אמנם גם 'מקדש מלך' נכתב בידי מחברו בשבתו כבר בלונדון, אולם נראה כי הורתו היתה במארוקו. שכן, כך עולה מדבריו בהקדמה:

ובעיר מארואיקוס מצאה [התורה] בית וקן לה אשר שם שתי אפרוחיה הלומדים מתוך דוחק וחמס... ובראשם הרב הגדול המפורסם חסידא קדישא המקובל האלדי כמוהר"ר אברהם אזולאי זלה"ה, לרב לי עשיתי וממנו זאת החכמה למדתי... ומתלמידי הרבנים לחברים לי קניתי, וגם מהם סתרי תורה למדתי.²⁵

אף נודעים פירושים נוספים, כגון: 'הדרת קדש' מאת ר' אברהם פינטו ממראכש (נפטר בערך 1803-1804). פירוש זה לא נדפס, אך כתב־היד שלו מצוי בגנזי מוסד הרב קוק.²⁶ גם הפירוש 'בן פנ[ו]רת', והוא 'מפתח לדעת ענייני ספר הזוהר' מאת ר' יוסף נ'

20 משה שוקד ושלמה דשן, דור התמורה, ירושלים תשל"ז, עמ' 219.

21 ר' אברהם אנקאוא, כרם חמר, חלק ב, סימן פח, ליוורנו תרל"א, דף טו ע"ג.

22 וראה גם מה שכתב ישעיה תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים תש"ט, עמ' 114-115.

23 ביאור זה נדפס בסוף ספר יד נאמן, לר' חיים אברהם מיראנדה, שאלוניקי תקס"ד; וכן בקובץ

קבוצת חכמים, בעריכת וואלף ווונהיים, וויז 1861 (וד"צ תל־אביב תשל"ל), עמ' 82 ואילך.

24 ראה הדברים שהביא ישעיה תשבי במאמרו: 'יחסו של ר' אברהם אזולאי לקבלת הרמ"ק ולקבלת

האר"י', ספונות, טז (תש"ס), עמ' 191-193 (=חקרי קבלה ושלוחותיה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ'

257-255).

25 ר' שלום בוזאגלו, מקדש מלך, אמשטרדם תק"י, בהקדמה. על המחבר — ראה במאמרי (לעיל,

הערה 1), עמ' 227.

26 ראה נפתלי בן מנחם, 'תיאורם של עשרים כתבי־יד', 'ארשת', ספר השנה לחקר הספר העברי, ב,

ירושלים תש"ך, עמ' 390-391.

אהרן הצרפתי, שנכתב כתטואן בשנת שפ"ח (1628), טרם נדפס. כתב־היד של חיבור זה, שנמצא בבית־המדרש לרבנים בניו־יורק (מס' 1814), קשה לקריאה. מקרה דומה אירע לפירוש מאת ר' יעקב מראג'י, שנמצא בבית־הספרים הלאומי בירושלים (כת"י 8°2123). הפירוש אינו שלם, הדיו שבו נכתב נמחקה וניטשטשה, ולפיכך קשה קריאתו. אך ודאי מצויות העתקות קריאות שלו. תלמידי ר' אברהם אזולאי: ר' יעקב בן ראובן פינטו ור' ישעיה הכהן, גם הם כנראה חיברו פירושים לזוהר.²⁷

לאידרות נכתבו פירושים מיוחדים, כגון: הפירוש 'פני מלך' מאת ר' שלום בוזאגלו (לונדריש תקל"ג), ובמידה מסוימת גם חיבורו 'הדרת מלך' (אמסטרדם תקכ"ו). ר' יעקב מראג'י כתב פירוש ל'אידרא זוטא קדישא' (נדפס בסוף ספר 'הדרת זקנים', וויען תרמ"ז) ופירוש נוסף לאידרא רבא, חיבור שהיה לנגד עיני החיד"א, והוא עודנו בכתב־יד.²⁸

חיבורים בפרשנות הזוהר מאת חכמי מארוקו הלכו ונתמעטו עם תום המאה ה־18, אולי משום שגדל והלך העיסוק בפרשנות כתבי האר"י. לעומת זה, התפתח כלי הרף ענף הפירושים לתורה.

3. פירושים לתורה

ככל הנראה, הפירוש הקבלי המוקדם ביותר לתורה, שנכתב במארוקו הוא, 'מנחה חדשה' מאת ר' יעקב אפרגאן (או: אלפרגאן, כלומר הצורף, היצור). פירוש מקיף זה נכתב בשנת שע"ט (1619), כעדות המחבר בהקדמה, הכוללת גם את קורות־חייו. מתוך החיבור הזה ניתן ללמוד על הספרייה העשירה, ששימשה את המחבר.²⁹

מראשית המאה ה־18 ייזכרו שני הפירושים הבאים לתורה: 'קבוץ גליות' מאת ר' מאיר די אבילה, שהוא פירוש למאמרים ופסוקים, וכולל גם דברי קבלה; וכן הפירוש לתורה מאת ר' מנחם ב"ר יצחק עטיאה (= מבי"ע), שעל קיומו מעיד ר' יוסף בן־נאיים.³⁰

פירוש חשוב לתורה, שנכתב ברבע הראשון של המאה ה־18 בידי ר' יהודה בן עטר, הוא 'מנחת יהודה'. מחבר זה זכה להערצה רבה, והוא ופירושו נזכרים הרבה בכתבי מחברים בני דורו והדורות הבאים. פירושו נדפס ב'מאור ושמש' מאת ר' יהודה קורייאט (השני), ליוורנו תקצ"ט, דפים נד ע"ב-ק"ז ע"ב.

27 ראה: י"מ טולידאנו, נו המערב, ירושלים תרע"א, עמ' 161.

28 חיד"א, שם הגדולים, בערכו. וראה: ג' שלום, 'ספר שערי בינה', קרית ספר, כ (תרפ"ה-תרפ"ו), עמ' 301; מ' בניהו, (לעיל, הערה 11), עמ' יא. אגב, כת"י של פירוש לאדרא זוטא נמצא גם באמסטרדם, ראה: L. Fuks, *Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections*, Leiden 1973, p. 74

29 ראה: כת"י המוזיאון בליברפול 12044 (כתה"י כולל 683 דף. תצלומו בבית־הספרים הלאומי: ס' 14584), בעיקר דפים 58-59א, שם הוא מונה את מקורותיו.

30 ר' יוסף בן־נאיים, מלכי רבנן, ירושלים תרצ"א, דף פד ע"א.

סמוך לאחריו הפירוש 'אור החיים' מאת ר' חיים בן עטר, הגם שאין הקבלה תופסת מקום עיקרי בחיבור זה.

במאה ה-19 מתרבים הפירושים הקבליים לתורה, הנכתבים במרוקו. תחילה ייזכרו 'ויאמר שאול' מאת ר' שאול נחמיאס, שהוא פירוש קצר לפרשת בראשית (תונס תרצ"א). מחבר זה כתב פירוש נפרד לפסוקי נ"ך, בשם 'בית שאול' (תונס תרצ"א). עוד נמצא את החיבור הגדול 'מלל לאברהם' מאת ר' אברהם אנקאווא, חיבור הכולל בחלקו הראשון דרושים על התורה (ליוורנו תרל"ה). וכן את החיבור 'שמן זית נדך' מאת ר' דוד שושנה המצוי בכת"י, לפי עדותו של בן-נאיים.³¹

פירושי מקראות עמדו גם במרכז עניינה של משפחת אביחצירא. ר' יעקב אביחצירא כתב את 'גנוזי המלך', שהוא פירוש ארוך לפסוק הראשון מספר בראשית (ירושלים תרמ"ט, ליוורנו תר"ן, וכן בכתבי-יד). חשוב ממנו הוא 'מחשוף הלבן', שהוא פירוש לתורה כולה. החיבור הושלם בשנת תרל"ז ונדפס בירושלים בשנות תרנ"ב ותשל"א. כיוצא באלה, נזכיר את חיבוריו 'מעגלי צדק' ו'שערי ארוכה', שהם פירושי פסוקים לפי סדר א"ב, והם יצאו לאור בדפוס.³²

נכדו, ר' דוד אביחצירא, היה פחות פורה ממנו, ורוב כתביו עוסקים בפירושי מקראות. חיבורו העיקרי הוא 'פתח האהל' (ירושלים תרפ"ג), שאינו אלא פירוש נרחב לתורה. הוא גם כתב את 'רישא וסיפא', אשר כשמו כן הוא – כורך את ראש הפרשה עם סופה וכולל את הפרשות שבבראשית ובשמות. חיבור נוסף שלו, 'שכל טוב' (ירושלים תרפ"ג), כולל פירושים לפסוקי המקרא.

לאחרונה ייזכר הספר החשוב 'מגן דוד' מאת ר' דוד פרץ (מן הכפר יונילאן שבאזור מראכש (נפטר ב"ט בטבת תרפ"ו). חיבור זה נדפס (כאזבלאנכא תש"ט), ואגב, המלכה"ד מזכיר בהקדמתו את רבו, ר' משה אזאגורי, שאף הוא חיבר פירוש לתורה על יסוד פרד"ס, ולא נדפס.

4. פרשנות לכתבי האר"י

לפני הסקירה על הכתבים בתחום זה, שתפסו גם הם מקום ניכר במרוקו, במיוחד מהתחלת המאה ה-18, אסקור את היקלטות תורות הקבלה של הרמ"ק ושל האר"י בארץ זו. כפי הנראה, נקלטה במידה מסוימת קבלת הרמ"ק תחילה. אביא מקצת עדויות על השפעתה. רשימת תיקונים והנהגות של חסידי צפת, והרמ"ק בכללם, הגיעה כאמור למרוקו כבר לפני של"ז (1577). הרשימה שהדפיס הרב טולידאנו,³³ מקורה בהעתקה, שנעשתה בשנת תק"ו (1746), משמע ש-170 שנה בערך אחרי

31 שם, דף כה ע"ג.

32 ראה: דן מנור, קבלה ומוסר במרוקו, ירושלים תשמ"ב, עמ' 39-42.

33 ראה: לעיל, הערה 10.

שהגיעה הרשימה, עדיין היתה מצויה והיו לה דורשים. ועוד, בספר 'היכל הקדש', פירוש התפילות של ר"מ אלבאז (ראה לקמן), שנכתב במרוצת השנים של"ה-שס"ד (1575-1604), דרים בכפיפה אחת מנהגי הרמ"ק והאר"י באשר לקבלת־שבת.³⁴ אף המביא־לבית־הדפוס של ספר זה, ר' יעקב ששפורטש, כתב לו הקדמה ארוכה, ולפי הגדרתו של גרשם שלום, זו 'מוכיחה על זיקתו הנפשית לעולם קבלת ר' משה קורדובירו דוקא'.³⁵ ששפורטש אמנם כבר ישב באמסטרדאם והדפיס את הספר בשנת ת"ג (1653), אבל היה זה זמן קצר בלבד לאחר בואו לעיר זו, כך שאת קבלת רמ"ק למד בוודאי במארוקו. אך למרבה האירוניה, הגהותיו של ר' אהרן הסבועוני (כפי שכתוב בשער), שנדפסו בגוף הספר, הן רובן על־פי קבלת האר"י.

זאת ועוד, בשנת תע"ב (1712) הודיע ר' משה בן־צור, שהוא מתכוון לכתוב קיצור 'פרדס רמונים' מאת הרמ"ק, ולפי הקדמתו לספר 'משכיל שיר הידידות' אנו למדים, כי אכן עשה זאת, אלא שהקיצור אבד, ככל הנראה. ר' משה זה גם כתב את 'מערת שדה המכפלה', שהוא קיצור שירי לספר הלוריאני 'אוצרות חיים', ומכאן אנו למדים, שהיתה בעיניו חשיבות גם לתורת הרמ"ק. אולם מן העובדה, ש'מערת שדה המכפלה' בלבד נשמר ואף נדפס פעמיים, ואילו הקיצור ל'פרדס' אבד, נראה שבתודעת הציבור ירד ערכה של קבלת רמ"ק. ערכה ירד אך לא דעך כליל,³⁶ שכן במאה ה־19 עוד נמצאו עקבותיה בספר 'סובר הרזים' לר' רפאל יעקב בן סמחון, אף כי ספר זה בעיקרו הוא פירוש ל'אוצרות חיים' הלוריאני.

במקביל לירידת ערכה של קבלת הרמ"ק עולה כוחה של קבלת האר"י. אמנם נראה שאין ניכר שום מאבק, שציין למשל את יהודי איטליה, בין נאמניה לבין נאמני שתי התורות הקבליות. קבלת האר"י פשוט חדרה בכל עזו, והשד"רים שבאו מארץ־ישראל ודאי שימשו גורם מדרבן חשוב לכך, שהרי הביאו איתם מזמרת הארץ. כתב־היד שנשאו עמם מארץ־ישראל נעתקו וחזרו ונעתקו, ולפעמים אפילו בחיפזון רב. כל עוד השד"ר שהה במקום.³⁷ חלק מכתב־היד האלה, נודעת להם חשיבות רבה מאוד לבדיקת הנוסח המקורי. אזכיר לדוגמה את 'אוצרות חיים', שנדפס בליוורנו תר"ד,

34 פירטתי את הדברים במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 224 הערה 83. ראוי להוסיף כי בספר 'אהבת הקדמונים', והוא 'סידור תפלות מכל השנה כמנהג ק"ק התושבים יצ"ו [הווה אומר, הסיודר מתיימר לייצג ולשמר מסורת קדומה] שבעוב"י [שבעיר ואם בישראל] פאס יע"א', שנערך בידי ר' רפאל אהרן ן' שמעון ונדפס בירושלים תרמ"ט, כתוב בדף ה ע"א: 'ואח"כ אומרים מזמור לכו נרננה וכו' עד סוף מזמור לתודה. ואח"ך מזמור לדוד הבו לה' בני אלים, ואחריו לכה דודי ומזמור שיר ליום השבת, ואומר ש"ץ ברכו'. כלומר, גם פה יש שילוב של מנהגי הרמ"ק והאר"י כאחד. אך אין ספק שהעורך הושפע מן הנוהג המאוחר.

35 ראה: ג' שלום, שחתי צבי (לעיל, הערה 1), עמ' 472.

36 אף כי לדברי בניהו: 'כל שאינו משל האר"י ומשל תלמידיו הנאמנים נדחה', ראה: בניהו (לעיל, הערה 11), עמ' עג.

37 למשל, 'קול ברמה' מאת ר' יעקב צמח הועתק בפאס בכ"ב באדר תפ"ח (1728), בידי ר' יצחק בן אברהם אסבאג, מתוך עותק שהחזיק בידו השליח דוד יקותיאל הכהן. ראה: ג' שלום, כתב־יד בקבלה, ירושלים תר"ץ, עמ' 138.

ומקורו במארוקו. הספר נדפס כידוע עם הגהות והערות מאת ר' אברהם ן' מוסא, ר' אברהם ב"ר ישראל אזולאי ואחרים, והוא שונה מיתר המהדורות של 'אוצרות חיים' (ואפילו מזה שנדפס בתונס תער"ג, הדומה למהדורה 'הרגילה'). גם באוסף ליהמן שבני-יורק מצאתי כתב-יד של 'פרי עץ חיים', שהנוסח והמבנה הפנימי שלהם שונים מאלה שנדפסו בקארעץ ובלבוב.³⁸ כללו של דבר, מהדורה מדעית של כתבי האר"י תודקק להשוואה עם החומר שנעתק במארוקו.

עתה אעבור לסקירה של קצת מהיצירות על כתבי האר"י, שנתחברו במארוקו, והן כוללות פירושים, קיצורים והגהות.

קונטרס לוריאני מובהק, שנשתמר בודאי הודות לכך שהועתק לספר 'סובר הרזים',³⁹ שלח ר' יעקב מראגי' (חי בשנת 1700 בקירוב) אל ר' רפאל ן' צור. לעיל הזכרנו את 'מערת שדה המכפלה' מאת ר' משה בן-צור, שהוא קיצור הכתוב בצורת שיר של 'אוצרות חיים'. השיר נכתב בראשית המאה ה-18 ונדפס בירושלים תר"ע בשתי מהדורות: האחת בצירוף שני פירושים, והשנייה בלי הפירושים, בפורמאט קטן. ר' משה גם עיבד בצורת שיר את ספר 'מעין החכמה' מאת ר' קלמנקש אשכנזי, הכולל הקדמות לוריאניות. השיר נקרא 'מבוא שער השמים' ונוספו לו שני פירושים: 'דברי אמת' ו'קרא משה'. חיבור זה נמצא בכמה העתקות בכתב-יד, מהן שנעשו בתוניס, דבר המלמד על תפוצתו ועל הביקוש שהיה לסיכומים של קבלת האר"י.

בשנות השלושים למאה ה-18 עלה לירושלים ר' מרדכי אצבאן, ולפי עדות החיד"א: 'ראיתי קצת הגהות מכתבת ידו מס' הכוונת להאר"י ז"ל'.⁴⁰ אף ר' יעקב אבן-צור (= היעב"ץ, נפטר בא' בטבת תקי"ג) כתב הגהות ל'ספר הפננות'. החיבור לא נדפס, והוא מצוי בכתב-יד.

במארוקו נתחברו גם-כן פירושים והגהות לספרים לוריאניים אחרים. למשל, הספר 'שערי בינה' מאת ר' יצחק צבע (חי בשנת 1800 בקירוב), ובו פירושים לקבלת האר"י. חלקו הראשון, 'מקום בינה', מכיל הגהות על 'עץ חיים', על 'אוצרות חיים' ועל 'מבוא שערים'; בספר נדפסו גם-כן הגהות מאת ר' אברהם פינטו ל'אוצרות חיים',⁴¹ וכן הגהות מאת ר' יעקב פינטו ומאת ר' יעקב בן מראגי', מתלמידי ר' אברהם ב"ר ישראל אזולאי.⁴²

38 תודתי נתונה לד"ר מנשה מאנפרד ליהמן על אדיבותו הרבה, בהרשותו לי לעיין בגוף כתב-היד שברשותו. על חשיבותם של מקצת כת"י מאוסף זה כבר הצביע יוסף אביב"י, במאמרו 'כתבי רבי חיים ויטל בקבלת האר"י, מוריה (סיון תשמ"א), עמ' עט.

39 סובר הרזים, ג'רבה תשי"ד, דפים נז ע"ב-סג ע"א.

40 ראה: חיד"א, שם הגדולים, מערכת ספרים, בערך זוכה תודה.

41 מקום בינה, שאלוניקי תקע"ג, דף מד ע"ב-נב ע"ב.

42 הגהות רי"פ נדפסו ב'שערי בינה', בדפים א ע"א-י ע"ב; ואילו של רי"מ — בדפים י ע"א-לא ע"א. מ"ד גאון (בספרו יהודי המזרח בא"י, ירושלים תרצ"ח, עמ' 323) מציין, כי יהושע ציון הלוי, יליד פאס, כתב פירוש על 'עץ חיים', והחיבור נשאר בכת"י. לא הזכרנו את המחבר בגוף הסקירה, כי החל מגיל 20 הוא חי בירושלים.

במאה ה-19 נכתב ספר 'סובר הרזים', והוא פירוש מאת ר' רפאל יעקב בן סמחון (נפטר בשנת תרי"ז/1857), ל'אוצרות חיים'. בראש הפירוש הזה (נדפס ג'רבה תשי"ד) בא, כאמור, 'קונטרס כללים לחכמת הקבלה' מאת ר' יעקב בן מראגי. ראוי לציין, כי ר"י בן סמחון מביא בספרו זה גם מן הרמ"ק (אף שבספר אחר שלו, 'בת רבים', המביא הרבה מקורות קבליים ורבניים, אין רמ"ק נזכר), ואילו ר' רפאל משה אלבאז, מגדולי חכמי צפרו במאה ה-19, באנתולוגיה שלו 'עדן מקדם'⁴³ ציטט בדרך-כלל מכתבי האר"י ומעט מאוד מכתבי הרמ"ק.

בתחום הפרשנות לכתבי האר"י ראוי לכלול גם כתבים שירים, אף כי בשירה כתחום לעצמו נדון בנפרד בהמשך הדברים. למשל, הספר 'צלצלי שמע' מאת ר' משה בן-צור (נכתב בתע"ב/1712) כולל שיר בשבח האר"י, והוא 'שיר המעלות שחדשתי לכבוד שבח רב האר"י זללה"ה נר ישראל וכתיבותיו [צ"ל: ונתיבותיו]'.⁴⁴ שיר אחר בספר זה, 'שיר כולל דרוש א"ק עד עולם התיקון',⁴⁵ מיוסד על קבלת האר"י. בספר 'יגל יעקב' כותב המחבר ר' יעקב בן שבת: 'אני אמרתי לשורר שיר נעים לכבוד אדונינו מן הקדוש הרב האר"י זלה"ה זיע"א, רמוז בו עשר ספירות'.⁴⁶ סידורי תפילה ומחזורים שונים אף הם נערכו על-פי קבלת האר"י (ועל כך לקמן). מכוחה של קבלת האר"י גם נערכו תיקונים שונים ונתקדשו מנהגי ההילולא בליל ל"ג בעומר.

תשובה הלכתית בענייני קבלת-שבת, בתוספת 'טעם כפי קבלת האר"י' מביא ר' יעקב אבן-צור.⁴⁷

5. תיקונים

תחום זה הלך ונתפשט במיוחד בדורות האחרונים; אבל תחילה יש להזכיר את 'נוסח המלקות... כפי מה שהנהיגו זקני המערב וחסידיו ארץ ישראל תוב"ב', אשר נדפס עוד בשנת של"ה (1575) בספר 'יפה נוף',⁴⁸ וגם נדפסו בו לראשונה פיוטי האר"י. נראה כי אחד התיקונים הקדומים ביותר שנערכו במארוקו הוא תיקון הלימוד של ערב ראש-חודש, הכלול ב'קובץ סגולות' של יעב"ץ.⁴⁹

43 פאס ת"ש. הילקוט דומה למדרש תלפיות מאת ר' אליהו הכהן ו'לדבש לפי' מאת החיד"א.

44 ר' משה בן-צור, צלצלי שמע, אסכנדריה תרנ"ב, דפים לד ע"ב-לה ע"א.

45 שם, דף מח ע"א.

46 יגל יעקב, ליורנו תרמ"א, דפים ט ע"ב-י ע"א. על שמו של המחבר (יעקב, ולא: יעקב נסים), ראה במהדורתו של משה גרנות לספר זה, ירושלים תשמ"א, עמ' VII-IX.

47 בספרו שו"ת משפט וצדקה ביעקב, נא אמון תרס"ג, ח"ב, סימן קח.

48 ראה: יהודה זרקו, יפה נוף, ונציה [של"ה], דף מא. יש לציין, כי הנוסח הנדפס ב'זבחי שלמים' לרמ"ק (לובלין שע"ג, דף מח [צ"ל: מט] ע"ג: סדר המלקות כמנהג חסידי ארץ ישראל תוב"ב ואחריהם כל ישרי לב) אינו זהה לנוסח שלנו.

49 כת"י ליהמן/ניו יורק 220 (תצלומו בבית-הספרים הלאומי: ס' 24565), דפים ע ע"א-עב ע"א.

כחמישים שנה אחרי-כן אנו מוצאים את הקונטרס 'הלולא רבא', והוא 'לימודים ליל ל"ג בעומר', שאמנם לפי הרשום כתוכו הוא נערך על-פי קונטרס קטן, שנדפס באיזמיר בשנת תקי"ד. ר' שלמה טוביאנא ור' יעקב אלחאיך כינסו מאמרי זוהר, ר' יצחק ן' רבי כינס פרפראות לחוכמה, והחיבור בכללו נערך בידי ר' שלמה וענאו (בשנת 1800 בקירוב, נדפס בליוורנו תקע"ט), שגם נתן לו את השם 'הלולא רבא'. בערך באותו זמן ערך ר' משה בן יצחק אדרעי (נפטר אחרי תר"ב/1842) את הספר 'תורת חיים' (לונדן תקנ"ב). 'והוא תיקון ליל הששי לארבעה שבועות שבחודש, מאמרי זוהר ותנ"ך ותפלות השייכים קודם הלמוד ואחריו, כאשר נהגו בערי המערב ובאיזה מקומות, כמו שהובא בספר חמדת ימים'. מן העניין להעיר, שהספר נערך בידי המחבר בהיותו בן שבע-עשרה בלבד.

במאה ה-19 הפעילים ביותר בתחום התיקונים במארוקו היו שני חכמים. הראשון בהם, ר' אברהם אנקאוו, ערך את 'קול תהנה' לחמשת ימי העינויים, הכולל הרבה תפילות על-פי החיד"א, והוא נפוץ ביותר כשם 'חמש תעניות'. הוא גם ערך את 'שכיות החמדה', תיקונים לחדש ניסן (על-פי ספר 'חמדת ימים'), הכולל גם את 'פסח מעוביך', ובו דינים (ליוורנו תרט"ו). מעין זה הוא ספרו 'חקת הפסח' (ירושלים תר"ג). החכם השני, ר' יוסף כנאפו, גם הוא ערך סדרי תיקונים שונים: 'מנחת ערב', על תפילת מנחה (נשלם בתרנ"ו ונדפס בליוורנו חש"ד [תרנ"ו]); 'יפה עינים' על חודש ניסן (נשלם בתרנ"ט ונדפס בליוורנו תר"ס); וכן 'אות ברית קדש', המכיל ליקוטים רבים הדינים בברית-מילה (ליוורנו תרמ"ד).⁵⁰ כן ייזכרו: 'תקון כרת' (ירושלים תרס"ג), שנדפס בהשתדלות חכמי מארוקו; וכן 'חצות לילה אקום' (על תיקון חצות, 'כמקובל אצל מראכים וצווירא ורבאט', נדפס בדאר-אלביצ'א [קאזאבלאנקה], ט"ו במרחשון תרצ"ב), בעריכת מסעוד סריקי בן יוסף; עם התיקון הזה נכרך 'שפר סליחות', לאשמורות חודש אלול. ובאחרונה, ספר 'משגב לעתות', שנערך בידי ר' דוד אסבאג (קאזאבלאנכא תש"ח), ובו 'נקבצו יחד התקונים לעתות הצריכים', דהיינו להזדמנויות שונות, כגון עצירת גשמים וכיו"ב.

6. פירושים לתפילות

קרוב לענף התיקונים הוא ענף הפירושים לתפילות, ובמיוחד עריכת סידורים קבליים, לרוב על-פי האר"י, 'חמדת ימים' והחיד"א. הפירושים הראשונים שנכתבו הם מן התקופה הסמוכה לאחר גירוש ספרד, ולא

50 לא הוזכרו בגוף המאמר החיבורים: חסד ה' (ליוורנו תרמ"ח), המוקדש ללימוד תורה, אך איננו 'תיקון' במובן הרגיל; ולא טוב רואי (ליוורנו תרנ"ט), והוא פירוש לפרקי-אבות. ר' יוסף בן משה כנאפו ממוגאדור, נולד כנראה בתקפ"ג (1823) ונפטר בכ"ח בכסלו תרס"א (1900) כן כותב ר' דוד כנאפו, נין המחבר, בקובץ המאסף בעריכת עזרא בצרי, ירושלים תש"ם, עמ' 335.

ניכר בהם עדיין חותם תורות הקבלה של הרמ"ק ושל האר"י. על-פי עדות הרדב"ז,⁵¹ כתב ר' אברהם סבע את פ"י התפלות על דרך הסוד, אך הפירוש אבד. ר' משה בן מימון אלבאז כתב, כאמור לעיל, פירוש בשם 'היכל הקדש' בשנות של"ה-שס"ד (נדפס באמשטרדם ת"ג), והספר היה נפוץ ומצוי אף בתימן. כן ידוע הפירוש 'כף ונקי', מאת המקובל החשוב ר' כליפא בן מלכא, שחי באגאדיר במאה ה-17.⁵² פירוש זה לא נדפס, ולא הצלחתי לראותו בכתב-יד.

מן סידורי-התפילה אציין את: 'זכור לאברהם' — מחזור לימים הנוראים, בעריכת ר' אברהם אלנקאר, הסידור בנוי על-פי כתבי האר"י ו'חמדת ימים', ותפוצתו רבה מאוד (לראשונה נדפס בליוורנו תקס"ג). ר' אברהם אנקאווא חיבר סידור לכל ימות השנה, בשם 'חסד לאברהם' (ובראשי הדפים נקרא: 'שער השמים') [ליוורנו תר"ה, ועוד]. כן חיבר 'תפילות וכוונות לתקיעת שופר', ואלה נדפסו בסוף ספרו ההלכני 'זכור לאברהם' (הכולל דיני טריפות).

מעין אלה יזכרו ספר הדינים 'מנחת משה' (קזבלנקה חש"ד תשנ"ו) מאת ר' ברוך אסכאג (נפטר בתש"ו); ספר דינים אחר שלו, בשם 'מנחה בלולה' (כאזאבלאנכא תרצ"ז) כתוב ערבית, לתועלת הכלל, אבל בשולי העמודים נוסף 'מקור ברוך', והוא הרחבת דברים בעברית בצירוף המקורות, ושם נזכרו מקובלים הרבה. ייזכר גם 'זובח תודה' מאת ר' מרדכי אצבאן (קושטא תצ"ג), והוא מניין המצוות, בדרך של וידוי. במסגרת זו יש לכלול חיבורים מענייני הפסח. ראש וראשון להם הוא 'פרח שושן' מאת ר' משה אלבאז הנ"ל. המחבר מזכיר פירוש זה בספרו 'היכל הקדש' (דף נד ע"ב), אך עד כה הוא לא נדפס ועודנו מצוי בכתב-יד.⁵³ חיבור אחר, שעודנו בכתב-יד, הוא פירוש להגדה מאת ר' אברהם אבן מוסא (ת"כ? תצ"ג), אשר כדרכו מגיה גירסות הנראות לו משובשות.⁵⁴ בסוף המאה ה-18 כתב ר' יצחק צבע הגהות לכוונת פסח, שנדפסו בספרו 'שערי בינה' (שאלוניקי תקע"ג). במאה ה-19 כתב ר' יעקב אביחצירא את פירושו להגדה, 'בגדי השרד' (ירושלים תרמ"ח), וכלל בו פירוש ל'חד גדיא', העומד כיחידה בפני עצמה.

7. שירה

השירה היא אחד הענפים החשובים של היצירה הקבלית במארוקו, אשר חכמיה השתמשו לא אחת בשירים שכתבו בתור אמצעי להקניית ערכים, אמונות ודעות.⁵⁵

51 שו"ת הרדב"ז, סימן אלף קכז, ווארשא תרמ"ב, דף ח ע"ד. דף אחד נמצא בכת"י ששון 919, עמ' 231-232.

52 ראה מאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 220.

53 כת"י בית-הדין בלונדון, מס' 123 (תצלומו בכית-הספרים הלאומי: ס' 4787).

54 ראה בניהו (לעיל, הערה 11), עמ' כא-כב, כה. לא הזכרתי מקובל חשוב זה במאמרי עד כאן, שכן עקר ממארוקו לתוניס.

55 על שירה דידיאקטית במארוקו ראה במאמרו של בנימין בר-תקוה, 'עיון בפיוטי ר' יעקב אבן-

נראה שבדרך-כלל השירה מצאה מסילות ללבם של רבים בציבור, אף כי לא כל שיר היה נפוץ. לא זכו לתפוצה, למשל, 'שירים על דרך האמת', הרשומים בסוף ספר 'פרח שושן' מאת ר' יעקב אפרגן⁵⁶ והכתובים על דרך שירי ההיכלות. אולם ככלל נראה שרבים כרו אוזן לשירה.

חלק לא קטן משירים אלה נתחבר בשב"י, בדרך-כלל כמתכונת השיר 'בר יוחאי' מאת ר' שמעון בן לביא, שחי אף הוא במארוקו שנים רבות, ואין צריך להזכיר עד כמה נפוץ שיר זה עצמו.⁵⁷ פיוטים נוספים לכבוד רשב"י נאספו בקובץ של פיוטים מצפון-אפריקה, 'פיוטים לכבוד הרשב"י ולכבוד הצדיקים ז"ל' שבכתב-יד.⁵⁸

גדול משוררי מארוקו, ר' דוד חסין, שחי במאה ה-18, הקדיש פיוט לכבוד רשב"י: 'זה שיר שבח יסדתי בעיר מארויקוס יע"א לכבוד הדרת יקרת הרשב"י ע"ה ותשעה חברים, שהם מכוונים ורמוזים בעשר ספירות עליונות, והרשב"י ע"ה רמוז בכתר עליון. ומה נאה לאו' [= לאומרו] אחר קריאת האידרא'.⁵⁹ פיוטים נוספים נאספו אל הקובץ 'רני ושמחי', בעריכת ר' יצחק בן יעיס הלוי ממוגאדור, שהוא לקט של שירים ובקשות 'שנהגו בערי המערב לאומרים בימות החורף בכל ליל ש"ק אחר חצות עד הבוקר'.⁶⁰ שיר שזכה לתפוצה הוא 'אקריב תשורת זמרת שבחי הרשב"י' מאת ר' חיים פינטו.⁶¹ כן חובר 'שיר נאה ויאה ליומא דה'לולא... הרשב"י וחביריו... כוננה... בעיר ואם בישראל מוגאדור היא אצורא יע"א, לי לשמי דוד אלקאיים'.⁶² שירים נוספים לה'לולא דרשב"י ובנו נכתבו בספר 'מרחיב גד',⁶³ פיוט המיוחס לר' אברהם אזולאי, ובו נזכרים רשב"י וגיבורי הזוהר, על-פי האקרוסטיכון 'אני אברהם חזק', נדפס בספר 'שבחי צדיקים'.⁶⁴ בקובץ זה גם נדפסו השירים: 'אשיר שירה' מאת ר'

צור', פעמים, 9 (תשמ"א), עמ' 100-111. השווה לגבי תימן, במאמרו של יהודה רצהבי, 'שירי-חידה הלכיים לר' שלם מעודד', ספונות, ט"ז (תש"ם), במיוחד בעמ' 273-276.

56 כת"י בית-המדרש לרבנים בניו-יורק מס' 1510 (תצלומו בכיתא-הספרים הלאומי: ס' 35173), דפים ע"ב-258 ע"ב.

57 מקצת דברים על התפשטותו של השיר ומעמדו ציינתי במאמרי (לעיל, הערה 1), עמ' 228-230, הערה 101; וראה עוד: אפרים חזן, 'שבחי צדיקים בשירה ובפיוט של יהודי צפון-אפריקה', מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, ב (תשמ"ב), עמ' 82-84 ובהערות.

58 כת"י ששון 737. ראה: אהל דוד, לונדון 1932, עמ' 873.

59 ר' דוד חסין, תהלה לדוד, כאזאבלאנכא תרצ"א, דף נו ע"ג-ע"ד.

60 נדפס בוויז'ן תר"ן. ראה דף קלב ע"א ואילך.

61 פיוט זה חזר ונדפס בקבצים שונים, כגון: רני ושמחי, שם, דף קלא; שובע שמחות, ליוורנו תרט"ו, דף לב ע"ב (ועיין עוד שם); ה'ג'ל, אלגיר תר"ן, עמ' 69; הטיבו נגן, פאס תרפ"ט, עמ' 223; שיר ידידות, תלמסאן (אלגיריה) 1932, עמ' 31-33; קול רנה, קאזאבלאנקה [תש"ה], עמ' 53-54; שבחי צדיקים, ג'רבה תש"ח, דפים נ ע"ב-נא ע"א.

62 ראה תיקון חקת הפסח, ירושלים תר"ג, דף פב ע"ב; ה'ג'ל, ליוורנו תר"ד, דפים עז ע"ב-עח ע"א (עם פירוש ר' אברהם אנקאווא); מבקשי ה', אלגיר תרמ"ז [עמ' פו-פח — אין ספור].

63 ראה: ג' שלום (לעיל, הערה 37), עמ' 170-171.

64 ג'רבה תש"ח, דף כח ע"א. גם נדפס שם פיוט בר יוחאי בשרת ערבי, דפים מז ע"א-מח ע"א. וראה פיוטים נוספים שם בערבית ובעברית, דפים מח ע"א-נ ע"א.

משה בן מרדכי חלאווה⁶⁵ ו'בר יוחאי יסוד עולם' מאת ר' יעקב אביחצירא.⁶⁶ שירים קבליים נוספים מאת ר' יעקב אביחצירא נדפסו בספר 'יגל יעקב'.⁶⁷ פיוטים קבליים נוספים כלולים בקבצים: 'הלולא רבא' לר' שלמה וענאנו, ליוורנו תקע"ט, דפים מב ע"א-מד ע"ב; 'הטיבו נגן' לר' רפאל בן מכלוף אדרעי, פאס תרפ"ט, עמ' 143; 'שיר חדש וקול בוכים' לר' רפאל משה אלבאז, ירושלם תר"ץ, דף כ ע"ב; 'אני לדודי' לר' יחייא בן מכלוף אדהאן, כאזאבלאנכא תש"ד, דף ח ע"ב; 'קול רנה', קזבלנקה חש"ד [תש"ה], עמ' 50-52 ('סי' אני מסעוד'), 54-56 ('זאמרתם כה לחי'), 58-59 (פיוט לרשב"י זיע"א). בהקשר זה גם ייזכר הפיוט של מסעוד ארוואח בר יוסף, לכבוד ההלולא של ר' מאיר בעל-הנס.⁶⁸

מקצת מן השירים הקבליים הנדונים משמשים פיוטים ל"ג בעומר, שהוא מועד נאות לציין את מעלת רשב"י או את הקבלה בכלל.⁶⁹ מקצת מן השירים נכתבו כשירי שבח והלל לכבוד האר"י.⁷⁰ מקצת מן הפיוטים בנויים על משקל עשר הספירות, ככל הנראה בהשפעת 'בר יוחאי' מאת ר"ש לביא או 'אל מסתתר' מאת ר' אברהם מימין, שהיו פיוטים נפוצים מאוד במארוקו והושרו לעיתים מזומנות, אף במסגרת הבקשות של שחר. כזה הוא למשל, 'פיוט מפואר יסדתיו על עשר ספירות כפי מה שהשיגה ידי יד כהה, וה' יכפר ויצילנו משגיאות' מאת ר' דוד חסין;⁷¹ או הפיוט 'שיר יסודתו בהררי קדש עשר ספירות בלימה לשמותם במקומותם בתנ"ך' מאת יעקב בירדוגו, מן המאה ה-18;⁷² וכן התפילה 'ע"פ עשר ספירות ועל שם הכתר', שנדפסה בראש ספר 'רני ושמחי' הנ"ל, אחרי פתיחת אליהו. פיוט בן 13 בתים, אף הוא קשור בעשר הספירות ובדינאמיקה הפנימית שבהן, חובר בידי ר' יעקב ששפורטש.⁷³ הוא גם המחבר של 'סליחה', 'המייחדת י"ג מדות עם י' ספירות עם עשר שמות הקדושים עם שם ההויה בכלל מקושרי' בקשר אמין. וטוב לאומרה קודם הזכרת י"ג מדות בימי תחנוני.⁷⁴ במארוקו נתחברו גם כן שירים קבליים כלליים. ר' יעקב בן צור כלל בספר שיריו 'עת לכל חפץ' גם שירים בעלי מוטיבים קבליים;⁷⁵ שירים מעין אלה חיברו גם כן ר'

- 65 שם, דף נ.
 66 שם, דפים נ ע"ב-נב ע"ב.
 67 תונס תרס"ב, דף טז ע"ב ואילך. משיריו נדפסו גם כן בשיר ידידות (לעיל, הערה 61), עמ' 118-120, ובספרים נוספים.
 68 שבחי צדיקים, ג'רבה תש"ח, דפים מג ע"א-מד ע"א.
 69 ייזכר, למשל, הפיוט שבקונטרס 'לדוד מזמור', אשר נדפס בסוף ספר 'לדוד להזכיר' (לונדון) תרנ"א, העמודים לא ממוספרים), מאת ר' דוד זאגורי, שחי במאה ה-19; על שירי רשב"י בתוניס, ראה במאמרו של א' שטאל (לעיל, הערה 18), עמ' 80 הערה 20.
 70 ראה לעיל בסוף הפרק 'פרשנות כתבי האר"י'.
 71 תהלה לדוד (לעיל, הערה 59), דף יא ע"ב.
 72 קול יעקב, לונדון תרס"ד, דף ב ע"ב-ג ע"א.
 73 נדפס בסוף ההקדמה לספר מאת רבו: ר' משה אלבאז, היכל הקדש, אמשטרדם תי"ג, דפים ו ע"א-ז ע"א.
 74 שם, דפים כ ע"ג-כא ע"א.
 75 נא אמון תרנ"ג, דפים נו ע"א-נח ע"א.

דוד חסין, ר' יעקב בן שבת (נפטר בשנת תרי"ח) בספרו 'יגל יעקב'; וכן ייזכרו שירים מאת ר' חיים פינטו, שנדפסו ב'שירי ידידות' לר' חיים עטר (מאדאכיס תרפ"א). פיוטים קבליים, לכד מאלה שנזכרו לעיל, נתחברו לחגים ולהזדמנויות מיוחדות. נזכיר, למשל, את הפיוט על מצוות מילה, מאת ר' יהודה קורייאט⁷⁶ (חי במאה ה-18); פיוט על טעמי לולב, מאת ר' דוד חסין;⁷⁷ פיוט אחר לחג הסוכות, 'לולב ומיניו לעם אמונים', שנדפס ב'קול רנה' הנ"ל;⁷⁸ פיוט בארמית על האושפיזין, הכולל ביטויים קבליים מן הזוהר, נדפס ב'שירי ישראל';⁷⁹ פיוט לחג השבועות, שכותרתו היא: 'שיר למתן תורה ולסיום זוה"ק', נדפס ב'הטיבו נגן' הנ"ל.⁸⁰ עוד ייזכרו קיצורים או עיבודים שיריים, בעיקר מאת ר' משה בן-צור (לעיל הוזכרו חיבוריו 'מערת שדה המכפלה', אשר ג' שלום כינה אותו 'סיכום קבלת האר"י';⁸¹ חיבורו 'מבוא שער השמים' וחיבורו, שהוא קיצור ל'פרדס רמונים', מאת רמ"ק).

מן הגיוון הרב של השירים הקבליים אנו יכולים להסיק, כי השירה תרמה לפופולאריזציה של נושאים קבליים ולהחדרת ערכים קבליים בקרב שכבות רחבות.

8. שונות

בסוף הסקירה יצוינו ספרים קבליים, שאינם נמנים במובהק עם אחד הענפים שנסקרו עד כאן. ותחילה ספרי דרשות: ר' יוסף בן-נאיים מדווח על כרך גדול של דרשות מאת ר' סעדיה בן רבוח בן משה (נפטר לפני שנת שני"ז), שהיה מחכמי פאס, אולם לא מצאתי ספר או כת"י של חיבור זה; ר' אברהם מאנסאנו, אף הוא מחכמי פאס (נפטר בשנת תקמ"א), כתב את 'מאה שערים'; ר' מסעוד שלום בן יוסף רווח (המסבי"ר, חי סביב שנת 1800), כתב את 'מרחיב גד';⁸² בסוף שו"ת 'זכות אבות' מאת ר' אברהם קורייאט (נפטר בשנת 1800 בקירוב) מובאים דרושים, שיש בהם מעט קבלה; ר' אברהם אנקאווא (המאה ה-19) כתב את 'מלל לאברהם' (ליוורנו תרל"ה), אשר חלקו השני מכיל דרושים בתחומים שונים; ר' יעקב אביחצירא כתב את 'דורש טוב' (ירושלים תרמ"ד), המכיל מעט דברי קבלה; אף נכדו, ר' דוד אביחצירא, חיבר את 'שכל טוב' (ירושלים תרפ"ג).

חיבורים אחרים נכתבו על סוד האלפא-ביתא, והם: 'סוד כ"ב אותיות' מאת ר' משה

76 מאור ושמש, ליוורנו תקצ"ט, דף יא ע"א. הפיוט חזר והועתק, ראה: ר' יוסף כנאפו, אות ברית קדש, ליוורנו תרס"ד, דף סא ע"ב.
 77 ר"ד חסין (לעיל, הערה 59), דף מה ע"א.
 78 קזבלנקה חש"ד [תש"ה], עמ' 26-28.
 79 פאס תרפ"ט, עמ' 159-160.
 80 פאס תרפ"ט, עמ' 21.
 81 ראה: ג' שלום (לעיל, הערה 3), עמ' 351.
 82 ראה: הנ"ל (לעיל, הערה 37), עמ' 170-171.

אלבאז; ⁸³ וכן נמצא 'רמזים לאלפא ביתא' בסוף הספר 'מראה עינים' מאת ר' אליעזר בהלול (נכתב בשנת תע"ב), כת"י בית-הספרים הלאומי 8^o2062, אך הוא קשה לקריאה.

חיבור מיוחד בסוגו הוא 'צפנת פענח' מאת ר' משה בן יוסף אלאשקר (כת"י בית-הספרים הלאומי 154^o4), הכתוב בצורת הקדמות למסכתות התלמוד, ובו תערובת של דברי הלכה, מחשבה וקבלה. החיבור נשלם בי"ח באלול רפ"ט (1529) בתלמסן. פירוש רחב למסכת אבות, בשם 'פרח שושן', מאת ר' יעקב אפרגאן, נכתב בראשית המאה ה-17 ונמצא בכתב-יד ⁸⁴ ראוי לציין, שזהו אחד הפירושים הקבליים הקדומים למסכת אבות. קדמו לו הפירוש הקצר מאת רבינו בחיי, והפירוש 'זכות אבות' מאת ר' אברהם גלאנטי, שנכתב בסוף המאה ה-16 (נדפס בבילגוריי תרע"א).

עוד ראויים להיזכר הספרים: 'חמר חדת ועתיק', מאת ר' אברהם אנקאווא (ליורנו תר"ט), שהוא קיצור הספר 'שפע טל', בתוספת הערות; 'יד משה' מאת ר' משה בן יצחק אדרעי (חי בשנות 1775-1842 בקירוב), הכולל דיונים בתורת הנפש (אמשטרדם תקס"ט); 'וישמע שאול', מאת ר' שאול נחמיאס (המאה ה-19), המכיל הערות הלכיות לשו"ע אורת-חיים תוך שילוב עניינים קבליים (תונס תרס"ט); ולבסוף אציין מבין החיבורים שכתב ר' רפאל משה אלבאז, מגדולי חכמי צפרו במאה ה-19, את 'ערן מקדם' (פאס ת"ש), שהוא מעין אנתולוגיה קבלית בסדר אלפביתי.

ג. חתימה

לאחר שנסקרו בקצרה סוגי הספרות הקבלית, שיצרו חכמי מארוקו, מן הדין לציין את הסוגים הנעדרים ביצירתם. דומני, ששני סוגים בולטים בהעדרם. הסוג האחד הוא הספרות האנטי-שבטאית, שדומה כי אין הוא מונה אלא חיבור אחד, היצירה המונומנטאלית 'ציצת נובל צבי' מאת יעקב ששפורטש. ודבר זה מפליא, שהרי המעיין ב'ציצת נובל צבי' למד כי השפעת השבתאות במארוקו היתה חזקה ביותר, עד שאפילו השלטונות התערבו במאבק הפנימי. אולם ככל הנראה, מאבק זה לא הניב ספרות עיונית. בהזדמנות זו אציין, שהספר 'חמדת ימים' מצוטט במארוקו ללא סייג, וכנראה לא עמדו על היסודות השבתאיים שבו. הסוג השני הנעדר הוא ספרות המוסר. נדמה לי, שלא נכתבו במארוקו ספרי מוסר קבליים, פרט ל'שערי תשובה' מאת ר' יעקב אביחצירא.

על דרך ההשערה הייתי אומר, שהיו כמה תחליפים לספרות המוסר. ראשית, הסיפורים העממיים שימשו תחליף לכך, ושמה אף עשו את ספרות המוסר למיותרת.

83 ראה: הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 86. לדברי משה אידל, סביר להניח שהמחבר השתמש בפירוש האלפא ביתא של ר' דוד בן יהודה החסיד. ראה מאמרו 'פירושו של ר' דוד בן יהודה החסיד לאלפא-ביתא', עלי ספר, י (תשמ"ב), עמ' 33.

84 כת"י ביהמ"ד לרבנים בניוירוק מס' 1510 (תצלומו בבית-הספרים הלאומי: ס' 35173).

לא להאריך אפסר להוסיף את ספרות התיקונים, אשר גם בה מצויים יסודות מוסריים. הספרות העממית וספרות התיקונים אולי הקנו את הלקח ואת התכלית שבספרות המוסר, אך הם לא היו תחליף לספרות המוסר בתורת מלאכת מחשבת של כתיבה יוצרת. שמא יש יסוד להפליג ולומר, שהיצירה השירית של יהודי מארוקו שימשה מצד אחד תחליף לספרות המוסר בתורת כתיבה יוצרת, ומצד שני, מבחינת התוכן, אף השירה היתה עשויה להקנות ערכי מוסר. יתרה מזו, השירה היתה נאמרת על־פה, ולעולם במנגינה, שהרי בצדו של כל שיר היה כתוב על איזה 'נועם' הוא מיוסד, והמנגינה הקלה על זכירת השיר והיקלטותו. בתחום זה של היצירה, השירה הקבלית-המוסרית, אמנם גברה ידם של חכמי מארוקו. אמנם אין בכך כדי להעריך את שירתם מבחינה אמנותית, אך מבחינה כמותית דומה כי לפנינו יצירה משופעת ומשפעת. גם אין לראות בתחליפים לספרות המוסר שנמנו כאן שוויו־ערך לה מבחינה איכותית, תרבותית, אמנותית וכיו"ב. אלא תופעות מקבילות, שנולדו לפי צורכי המקום.

ובאחרונה, ספרים שונים השפיעו על חכמי מארוקו. בראש ובראשונה, כאמור, ספר הזוהר וכתבי האר"י, 'חמדת ימים' וכתבי החיד"א. בחיבורים שונים גם מופיעים ספריהם של מקובלי איטליה, וככל שאנו מתקדמים לדורות המאוחרים רב והולך מיגוון הספרים, והספרות החסידית בכלל. 'נועם אלימלך', 'קדושת לוי' וספרים כיו"ב מצוטטים במארוקו בלשונם.⁸⁵ לעומת זאת, נעשו נסיונות להדפיס בפולין את ספריהם של חכמי מארוקו.⁸⁶

ואם ישאל השואל להערכתה של היצירה הקבלית במארוקו — הגם שעדיין לא הגיעה השעה לכך — בהכללה אפשר לומר, שבדורות הראשונים שלאחר הגירוש נתחברו בה ספרים בעלי משקל בתחומי יצירה שונים. שיאם של ספרים אלה הוא בפרשנות הזוהר, שכאמור, הם עומדים עד היום בשורה הראשונה של חיבורים בסוגם. גם ספרים אחרים מאותה תקופה, כגון ספריהם של ר' יצחק הכהן ור' יעקב אפרגאן ואחרים, מן הדין שיודפסו במהדורות מדעיות. החל במאה ה־18 בערך מתרבה במארוקו העיסוק בקבלה, אך מידלדלים מעיינות היצירה. הרוב סובב על כתבי האר"י, והרבה מן הספרים נכתבים בדרך של צירופים ונוטריקונים.

85 למשל, ר' יוסף כנאפו מביא בספרו 'חסדי אבות' הנ"ל הרבה אמרות בשם הבעש"ט. ר' דוד אסבאג מביא ב'משגב לעתות' הנ"ל דברים מתוך 'נועם אלימלך', וכן אחרים.
 86 כך מספר ר' יוסף כנאפו על הניסיון להדפיס בוארשא את ספרו 'יפה עינים'.